

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀԱԻ

ՊԵՏՐՈՍԱՆԱԶԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պետրոսախաչ (նաեւ՝ Պետրոս, Պետրոսխաչ, Պետրուսախաչ) լեռը (2031 մ) գտնվում է պատմական Սյունյաց աշխարհի Հաբանդ գավառում՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի հյուսիսային ճյուղավորությունում՝ ներկայիս ՀՀ Սյունիքի մարզի Տաթեւ գյուղից մոտ 4 կմ հյուսիս-արեւմուտք¹։ Ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը, Տաթեւի սահմանները նկարագրելիս, հյուսիսային կողմում նշանավոր է համարում Պետրոսախաչ լեռը²։ Միջնադարում այստեղ է գտնվել Պետրոսկավանք գյուղը, որը Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած հարկացուցակի համաձայն՝ Տաթեւի վանքին վճարել է 10 միավոր հարկ³։ Ենթագրելի է, որ գյուղում կամ շրջակայքում նաեւ Ս. Պետրոս առաքյալի անունով վանք է եղել, որից էլ գյուղն ու հարեւան լեռը ստացել են իրենց

¹ Տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ.՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. 4, Երեւան, 1998, էջ 329. նաեւ՝ ՍՏ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆՇՅԱՆ, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երեւան, 2009, էջ 336։ Ըստ ծագումով տաթեւացի ուսումնասիրող Սեդրակ Պողոսյանի՝ Տաթեւի տարածքում հիշատակվում են 300-ից ավելի տեղանուններ, որոնցից շատերը դարերի ընթացքում մոռացության են մատնվել։ Այդ տեղանունների շարքում նա հիշատակում է նաեւ Պետրոսախաչը՝ բացատրելով իբրեւ քարե խաչ. Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Տաթեւի համառոտ պատմություն, Երեւան, 2011, էջ 208, 220։

² Տե՛ս ԵՐ. ԼԱԼԱՅԱՆ, Սիսիան. նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, ԱՀ, գիրք Գ., 1898, թ. 1, էջ 127։

³ Տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», աշխ.՝ Կ. վրդ. Շահնազարեանցի, Թիֆլիս, 1910, էջ 517 (այսուհետ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼՅԱՆ, Պատմութիւն նահանգին Սիսական). նաեւ՝ Հ. ՂԵՒՈՆԿ ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 255։

անվանումը: Բացառված չէ, որ այս անունը կապված է Տաթևի վանքի գլխավոր Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի հետ: Հայտնի է, որ Տաթևի Կաթողիկեն կառուցվել է 895-906 թթ.⁴ Սյունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսի առաջնորդության շրջանում, տեղի իշխանների մեկենասությամբ⁴: Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ տաճարը մեկ զույգ մուլթով գմբեթավոր կառույց է, որի մուլթերի հիմքերում ամփոփվել են Ս. Պողոս եւ Ս. Պետրոս առաքյալների նշխարներից, ըստ այդմ՝ սյուները կոչվում են նրանց անուններով: Հնարավոր է՝ Ս. Պետրոս առաքյալի նշխարներից ամփոփել են նաեւ վերոհիշյալ լեռան լանջերին, որով եւ սրբացրել են այն: Այդուհանդերձ, սրանք զուտ ենթադրություններ են, ուստի անդրադառնանք Պետրոսախաչ լեռան ներկայիս «կարգավիճակին»:

Տեղացիների ընկալմամբ՝ Պետրոսախաչը նախ եւ առաջ ուխտատեղի է, որտեղ ուղեկցում են Տաթև ժամանած զբոսաշրջիկներին: Երբեմնի միջնադարյան գյուղից ոչինչ չի պահպանվել. նշենք նաեւ, որ գյուղը հետագայում կարող էր ընդարձակվել եւ միանալ Տաթև համայնքին: Նախքան վերելքը դեպի Պետրոսախաչի գագաթ, ճանապարհին խոզաղբյուր կոչվող ջրավազանն է, որտեղ ջուրը վերելից խողովակով իջնում ու երկու մեծ նավերի մեջ է ամբարվում: Այստեղ ընկած է մի խաչքարի բեկոր (վերին կեսը), որը տեղացիներն անձրեւաբեր ծեսի հետ են կապում. երաշտի ժամանակ վրան ջուր են լցնում, աղոթում, որից հետո անձրեւ է գալիս⁵: Այսինքն՝ խաչքարը ձեռք է բերել ծիսական գործառույթ՝ նման «Յասման խաչ» կոչվող կոթողներին, որոնց ավելի ուշ կանդրադառնանք: Խոզաղբյուրից վեր՝ լեռան գագաթին, կանգնեցված է այս նույն խաչքարի ստորին կեսը՝ 8 տողից բաղկացած արձանագրությամբ⁶.

⁴ Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանն ու հիշատակում կառուցման արձանագրությունը (ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 224): Արձանագրության գիտական հրատարակությունը տես «Իրվան հայ վիմագրության», պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի եւ Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 13, արձ. 1:

⁵ Պետրոսախաչի եւ խոզաղբյուրի խաչքարերի՝ անձրեւաբեր ծեսերում ունեցած գործառույթի մասին մեզ տրամադրած տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնաբուսաբան Ռոման Հովսեփյանին, որն իր այցելության ժամանակ պարզել էր, որ խոզաղբյուրի խաչքարն ու Պետրոսախաչը միեւնույն խաչքարի երկու կեսերն են:

⁶ Մեր վիմագրագիտական գործողման ընթացքում (28.07.2018 թ.) Տաթևի բնակիչներ Սաղաթել Իսավերդյանի եւ Վահագն Գետրգյանի ուղեկցությամբ հաջողվեց բարձրանալ Պետրոսախաչի գագաթ եւ տեղում վերձանել արձանագրությունը:

անձնանունը հիշատակված է -ոյ(ն) վերջավորությամբ՝ Դեղոյն⁹։ Պետրոսախաչի կոթողի արձանագրությունը թեպետ անթվակիր է, սակայն խաչքարի քանդակային հարդարանքն ու տառաձեւերի հնագրական ոճը նկատառելով՝ կարող ենք թվագրել ոչ ուշ, քան ԺԱ.-ԺԲ. դդ., այսինքն՝ սա եւս լավագույն մի օրինակ է Դեղ անձնանվան վաղ հիշատակության առումով։ Սակայն, նախքան թվագրության մասին վերջնական տեսակետ հայտնելը, անդրադառնանք նաեւ վիմագրում հիշատակված տեր Հովհաննեսին (Ոհանիս), որի առաջնորդության տարիների հստակեցումը եւս ծառայելու է վիմագրի ստույգ թվագրմանը։ Ենթադրելի է, որ տեր Հովհաննեսը Տաթևի վանքի առաջնորդ-վանահայրերից է։ Այս անվամբ Տաթևի վանքի վանահայրերի եւ Սյունյաց թեմի առաջնորդների գավազանագրքում հիշատակվում են մի քանիսը.

ա. Հովհաննես եպիսկոպոս՝ 853-863 թթ.

բ. Հովհաննես եպիսկոպոս՝ 880-918 թթ., որի օրոք հիմնադրվեց եւ կառուցվեց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս գլխավոր տաճարը.

գ. Հովհաննես եպիսկոպոս՝ 981-987 թթ.

դ. Հովհաննես եպիսկոպոս՝ 1006-1058 թթ., որի օրոք՝ 1043 թ., տաճարի հարավային պատին կից կառուցվեց գավիթ-սրահը, վերակառուցվեց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին.

ե. Հովհաննես եպիսկոպոս՝ 1216-1251 թթ., որի օրոք Սյունյաց թեմը բաժանվեց երկու մասի՝ Նորավանքի ու Տաթևի¹⁰։

Մինչ 1930-ականները Տաթևի վանահայրերի գավազանագրքում հիշատակվում է Հովհաննես անունով եւս 12 առաջնորդ, սակայն խնդրո առարկա արձանագրության թվագրման համար լիովին բավարար է վերը նշված առաջնորդների ժամանակագրական ցանկը, ըստ այդմ՝ վիմագրում հիշատակված միակ հավանական գահակալը ԺԱ. դարի առաջին կեսին գործած Հովհաննես եպիսկոպոսն է, որի անունը Տաթևի վանքի վիմագրերում եւս քանիցս հիշատակված է¹¹։ Նրա մասին գովեստով է

⁹ Տե՛ս անդ, էջ 122։ Խաչքարի արձանագրության վերծանությունը տե՛ս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. էջմիածին, 2016, էջ 96, արձ. 80։

¹⁰ Սյունյաց եպիսկոպոսական թեմի առաջնորդների ու Տաթևի վանքի վանահայրերի գավազանագիրքը կազմել եւ հրատարակել է Ս. էջմիածնի միաբան, Տաթևի վանքի երբեմնի վանահայր (1922-1926 թթ.) Արտակ եպս. Սմբատյանցը. տե՛ս ԱՐՏԱԿ ԵՊՍ. ՍԽԵՍԵԱՆՑ, Համառոտ պատմություն Տաթևի վանքի, «Տաթև» տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստի, Զ. տարի, Հալէպ-Սուրիա, 1930, էջ 343-350։

¹¹ Հովհաննես եպիսկոպոսի օրոք իրականացված շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ նաեւ վիմագրեր են կազմվել. որոշները մեզ են հասել։ Դրանց գիտական

խոսում պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը, ըստ որի՝ «բազմերջանիկ» Հովհաննես եպիսկոպոսն աչքի է ընկել իր շինարարական գործունեությամբ, բարելավել է վանքի տնտեսությունը, այն հարստացրել կալվածքներով, եկեղեցական սպասքով, ծաղկեցրել գիտակրթական կյանքը՝ Տաթևը վերստին դարձնելով կրոնական ու մշակութային նշանավոր կենտրոն։ Վերականգնել է նաև մետրոպոլիտական իրավունքները, որոնցից Անանիա Ա. Մոկացի (946-968 թթ.) կաթողիկոսը ժամանակին զրկել էր Սյունյաց Հակոբ Դվինեցի եպիսկոպոսին (918-958 թթ.)¹²։

Ինչպես երևում է՝ բազմաշխատ առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսի անվան վիմագրական հիշատակություններից մեկն էլ քննվող խաչքարի վրա է անթեղված, որը հիմք է նաև խաչքարը թվագրելու առումով։ Նկատառելով վկայակոչված բոլոր նախադրյալները՝ Պետրոսախաչի արձանագիր խաչքարը թերեւս կարող ենք թվագրել ԺԱ. դարի առաջին կեսով։

Այժմ անդրադառնանք խաչքարի տեղագրությանը եւ նրա գործառույթին. վերն արդեն նշեցինք, որ այն կանգնեցված է Պետրոսախաչ լեռան գագաթին, մեջտեղից կիսված է, եւ վերին կեսն ընկած է Խոզաղբյուրի նավերի մոտ։ Նախ հասկանանք, թե ինչ նպատակով է խաչքարը կանգնեցվել լեռան գագաթին։ Ուսումնասիրողների հավաստմամբ՝ միջնադարում ընդունված է եղել խաչքարեր կանգնեցնել նաև բնակավայրերից դուրս՝ բլուրների ու սարերի գագաթներին, գյուղերի ու դաշտերի սահմաններին¹³։ Բլուրների վրա կանգնեցված մենավոր խաչքարերը սովորաբար կոչվում են «Յասման խաչ», որոնք տեղագրվում էին երաշտի ժամանակ զոհաբերություն անելու, չար ուժերին հեռացնելու, ավելի ուշ՝ նաև վախ չափելու նպատակով։ Բանագետ Սարգիս Հայկունին նշում է, որ Բագրեւանդ գավառի գյուղերի շրջակայքում հաճախ է

հրատարակությունները տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, էջ 19, արձ. 23, էջ 37, արձ. 77, էջ 38, արձ. 84 (այս վերջինը կրկնում է՝ էջ 14, արձ. 4)։

¹² ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 275-276, 314-315։ Տեղագիր Սարգիս արք. Զալալյանցի երկհատոր աշխատության էջերում՝ «Հարուածք վանացն Տաթևու» խորագրի ներքո, համառոտ շարադրված են օտարների հարձակումները Տաթևի վանքի վրա, ինչպես նաև Անանիա կաթողիկոսի բանագրանքը Հակոբ եպիսկոպոսի նկատմամբ, քանի որ վերջինս ցանկացել էր Տաթևի եպիսկոպոսությունը անկախացնել Հայոց հայրապետական աթոռից (ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԷ. ԶԱԼԱԼՅԱՆՅ, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տփլիս, 1858, էջ 303-304)։

¹³ Տէն [Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ], Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, էջ 56, 62. Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 255-257։

տեսել բարձր տեղանքում կանգնեցված խաչարձաններ. «որոց գիւղացիք Սասման խաչ կասեն, որ լինելու է ցասման խաչ, արդէն երբ երաշտ լինի, զոհ կը մատուցանեն եզ, կով, ոչխար եւ այլն»¹⁴: Ազգագրագետ, բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցը եւս «Յասման խաչերի» տեղագրությունը սահմանում է հիմնականում քաղաքներից դուրս, վանքերին մոտ, բլուրների վրա: Նրա բնորոշմամբ՝ նման խաչքարերը կոչվում են «ցասման», քանի որ՝ «...երբ տարածամ ձիւն կամ կարկուտ տեղայ, բերքերուն վնասէ, երբ մարախն ու թրթուրը բոյսն ու կանանչը գոսացնեն, երբ երաշտութիւն լինի, երբ ցաւ ու մահ պատահին մարդոց եւ անասնոց, երբ երկրաշարժ լինի եւ ինչ վնաս, որ պատահի երկրին, այն, որ մարդոց ըրածը չէ, Աստուծոյ ցասումը կը համարին, եւ այդ ցասման դէմն առնելու համար Քրիստոսի խաչին պատկերը կը բարձրացնեն այսպէս երկնից առջեւ, որ պատուհասիչ հրեշտակը պատկառի խաչէն եւ Աստուած հաշտուի»¹⁵:

Խնդրո առարկա խաչքարի վիմագրի բովանդակությունից դատելով՝ այն կերտվել եւ կանգնեցվել է Դեղի ծնողների հիշատակին, այսինքն՝ ի սկզբանե այն հիշատակի, հոգիների փրկագործման նպատակով է կանգնեցվել: Այստեղից կարելի է հետեւութուն անել, որ խաչքարը, ըստ էութեան, իր նախնական տեղում չէ, բերվել է այլ վայրից, միգրացե՝ Տաթեւի վանքից կամ հենց նույն Պետրոսկավանքից, որի անունով լեռը կոչել են Պետրոսախաչ, այսինքն՝ Պետրոսկավանքի խաչքարի լեռ: Բացի այն, որ խաչքարի կանգնեցումը լեռան գագաթին ձեռք է բերել ծիսական, տվյալ դեպքում՝ «ցասման» խաչերին վերագրվող գործառույթ, Դեղի անվանակիր խաչքարն իր ենթադրյալ «երկրորդ» վայրում ներկայանում է իբրեւ առանձին սրբատեղ՝ բաց երկնքի տակ: Փաստելի է, որ կոթողի շուրջը եւ մերձակայքում այլ շինություններ չեն նշմարվում, որոնց բաղկացուցիչ մասը պետք է լիներ նաեւ այս խաչքարը, հետեւաբար՝ միայնակ կոթողը նաեւ սուրբ է, աղոթատեղ, ինչի մասին են վկայում նրա դիմաց դրված՝ մրից սեւացած ուղղանկյունաձեւ քարի վառված մոմերի մնացորդները: Այս առումով ուշագրավ է հնագետ, մշակութաբան Համլետ Պետրոսյանի մեկնաբանությունն առ այն, որ «յուրաքանչյուր խաչքար իր ներկայութեամբ իսկ հանդիսանում էր տեղանքը նշող, սրբացնող

¹⁴ Ս. ՀԱՅԿՈՒՆԻ, Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ, մասն Ա., Ս. էջմիածին, 1894, էջ 130, ծան. 2:

¹⁵ Գ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆՅ, Դրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 118:

եւ պաշտպանող: Յանկացած ոչ սրբազան միջավայրում խաչքարի կանգնեցումն արդեն իսկ կարգավորում-սրբազնացնում էր շրջապատը, այս հիմնարար գործառույթով կարելի է բացատրել խաչքարերի կանգնեցումը խաչմերուկներում եւ ճանապարհների եզրին, տեղանքում գերիշխող դիրք ունեցող բարձունքներին, ժայռազանգվածների վրա կամ աղբյուրների մոտ»¹⁶: Բավական բնորոշիչ այս ձեւակերպումը լիովին հիմնավորում եւ լուսաբանում է նաեւ Պետրոսախաչի գագաթին կանգնեցված խաչքարի ծիսապաշտամունքային բնույթը, որը կրելով ծիսական գործառույթ՝ միաժամանակ ապահովում է նաեւ տեղանքի սրբազնացումը՝ այն դարձնելով յուրօրինակ քրիստոնեական միջավայր:

Ամփոփելով Պետրոսախաչի ԺԱ. դ. կոթողի նորահայտ վիմագրին նվիրված մեր համառոտ ուսումնասիրությունը՝ պետք է արձանագրել, որ այն ուշագրավ է Դեղ անձնանվան վաղագույն վկայության, Տաթևի վանքի առաջնորդ Հովհաննես Եպիսկոպոսի անվան վիմագրական հերթական հիշատակման, ինչպես եւ տեղագրության ու գործառույթի տեսանկյունից, երբ լեռան գագաթին առանձին կանգնեցված խաչքարը կամ նույն «Ցասման խաչը» նաեւ յուրօրինակ սրբավայր է:

РЕЗЮМЕ

Гора Петросахач («Крест Петра», 2031 м над уровнем моря) находится в Сюникской области Армении, примерно в 4-х километрах к северо-западу от села Татев. На склонах горы расположен источник Хозахпюр, рядом с которым находится обломок хачкара (верхняя часть). На вершине горы стоит нижняя половина того же хачкара с высеченной на ней надписью, согласно которой в период правления епархией Ованнесом в память о своих родителях Дег воздвигнул хачкар. Скульптурные детали хачкара, палеографические особенности букв, а также упомянутые даты правления священнослужителя Ованнеса позволяют датировать памятник первой половиной XI века.

Воздвигнутые на горных вершинах хачкары принято называть «Цасман хачер» («Кресты гнева»). Они сооружались для жертвоприношений во время засух, а позже — для заговора от испуга. Монумент из Петросахача, по-видимому, находится не на своем первоначальном месте. Возможно, он был перевезен

¹⁶ Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, *խաչքար, էջ 255*:

Նկ. 1բ խաչարի
վերակազմությունը, ԺԱ. դար

Նկ. 2 Պետրոսախաչ լեռը (ՀՀ Սյունիքի մարզ, Տաթև համայնք)

Նկ. 3 Խոզաղբյուրի նավերը և խաչարի վերին կեսը

Նկ. 4 Պետրոսախաչ լեռան գագաթը և խաչքարը (շրջանի մեջ)

Նկ. 5 խաչքարի ստորին արձանագիրը կեսը, ԺԱ. դար

из монастыря Татев или его округи, поскольку из содержания памятных надписей следует, что он был установлен как надгробный памятник.

SUMMARY

The mountain of Petrosakhach (“Peter’s cross”, 2031 m.) is located in the Syunik province of the Republic of Armenia, about 4 km. north-west from the village of Tatev. A spring is situated on the slopes of this mountain, which is called “Khozaghyur” where a fragment of a cross-stone is located. A lower part of the same cross-stone with an inscription is situated on the top of the same mountain. According to the inscription, during the Primacy of Bishop Hovhannes, Degh installed the cross-stone in memory of his parents. Judging from the sculptural details of the cross-stone and features of paleography, as well as from the years of Bishop Hovhannes’ Primacy, this monument dates back to the first half of the 11th century.

The cross-stones standing lonely on the tops of mountains are called “Tsasman khacher” (crosses of rage), which were installed with the aim of offering sacrifices during droughts and of releasing fear spell. Probably, the monument taken from Petrosakhach is not located in its preliminary place. It may have been brought from the Monastery of Tatev or its neighborhood, since the contents of the inscriptions indicate that it was installed as a gravestone monument.

